

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈԼՈՍՅԱՆ

Պարմական գիր. դոկտոր

ՆԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՌԵՆԵ ՊԻՆՈՆԻ ՆԱՅՅԱԿԱՐԳԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փառքներին օգտվելով ընձեռված պատեհ առիթից՝ երիտթուրքերը վճռեցին ավարտին հասցնել Արդուլ Նամիդ II-ի հայաջինջ քաղաքականությունը եւ պեղական մակարդակով սանձագերծեցին Մեծ եղեռնը՝ Ի. դարի առաջին ցեղասպանությունը: Ժան-Պիեռ Կարզուն այն իրավամբ բնորոշել է իբրեւ «օրինակելի» ցեղասպանություն¹, որն ըստ ցեղասպանության՝ իբրեւ երեւույթի, ամերիկացի ճանաչված գիտակ Ռոբերտ Մելսոնի հայեցակարգի, հարկ է դասել համապարաժ (էթնիկական ընդհանրության համապարաժ բնաջնջման նպատակ հետապնդող) եւ ներքին (բնաջնջումն իրականացնող պեղության փարաժքում փեղի ունեցաժ) ցեղասպանությունների շարքը²:

Ֆրանսիայում, ինչպես նաեւ այլ երկրներում, Նայոց մեծ եղեռնը աննկար չի մնացել: Տարբեր ֆրանսիացի գործիչներ, լրագրողներ, այդ թվում պարմաբաններ, այս իրադարձությանը ոչ միայն անդրադարձել են իրենց ելույթներում, այլեւ գրքեր են նվիրել դրա ծավալման ընթացքի եւ առանձնահատկությունների բացահայտմանը³: Նրանց թվում նպարակահարմար ենք գտնում առանձնացնել Անրի Բարբիին եւ Ռենե Պինոնին, որոնց գրքերն ունեն ոչ միայն ճանաչողական նշանակություն, այլեւ աչքի են գարնում հեղինակների վերածական մոբեցմամբ⁴:

Ռենե Պինոնն առավել հայրնի է միջազգային հարաբերությունների, մասնավորապես Արեւելյան հարցի պարմությանը նվիրվաժ իր գիտական ուսումնասիրություններով⁵, որոնցում Օսմանյան կայսրությունում փեղի ունեցաժ խմորումներին (լինելով դրանց ժամանակակիցը) փվել է դիպուկ գնահատականներ: Այդ մասին վկայում են թուրքերին առնչվող նրա թեպեր հակիրճ, սակայն փոխարենը իրափեսական որոշ դիփարկումներ, որոնք սարիճանաբար, օսմանյան իշխանությունների ազգային քաղաքականության ծավալմանը գուզընթաց կրել են գզալի փոփոխություններ եւ վկայում են նրա հայացքների բարեշրջման մասին: Նախքան 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունը՝ Օսմանյան կայսրության անցյալին քաջափեղյակ Պինոնը թուրքերի «քաղաքակրթական առաքելության» շուրջ հույսեր չի փաժել: Դեռեւս 1908 թ. նրա աչալուրջ հայացքը կանխափեսել է իրադարձությունների գարգացման ոչ այնքան բարեհաժ հեռանկարը. «Ի՞նչ են անելու թուրքերը, եթե նրանք ի վիճակի չեն կերպարանափոխության եւ առաջադիմության, ինչպես կարծում են ոմանք. այդժամ հարկ է

1 Տե՛ս **J.-M. Carzou**, *Un génocide exemplaire. Arménie 1915*, Paris, 2006:

2 Տե՛ս **R. Melson**, “Problèmes soulevés par la comparaison entre le génocide arménien et l’Holocauste.— L’actualité du génocide des Arméniens”, *Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la Cause arménienne à Paris* les 16, 17 et 18 avril 1998, էջ 379:

3 Տե՛ս այդ մասին **R. Hovhannisian**, *The Armenian Holocaust. A Bibliography elation to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, Cambridge (Massachusetts), 1980:

4 Ա. Բարբիի գրքի մասին փե՛ս **Վ. Պողոսեան**, Նայոց ցեղասպանության ընկալումը Անրի Բարբիի կողմից. «Նաղեւ աւսօրեայ», 2007, թ. 1-12, էջ 335-362:

5 Տե՛ս **R. Pinon**, *L’Europe et l’Empire ottoman. Les aspects actuels de la question d’Orient*, Paris, 1908. *Մույնի՝* *L’Europe et la Jeune Turquie. Les aspects nouveaux de la question d’Orient*, Paris, 1911:

սպասել սասարիկ ճգնաժամների»⁶: 1908 թ. Օսմանյան կայսրությունը ցնցած եղելությունները, որոնք հարկ է բնութագրել միայն իբրեւ միեւնոյն ընկերային-տնտեսական ֆորմացիայի ընդերքում տեղի ունեցած բուրժուական հեղափոխություն⁷, բազմառիթմային ժամանակակիցների, անկախ ազգային և կուսակցական պարկանելությունից, մոլորության մեջ են ձգել: Ի տարբերություն այլոց՝ շար ավելի խոհեմ ֆրանսիացի պարմաբանը երիտթուքական հեղափոխության հետ վարդազույն հույսեր չի կապել: 1911 թ. նա գերադասել է խիստ չափավոր կարծիք հայտնել այլազգի հպարակների հանդեպ երիտթուքների որդեգրած քաղաքականության շուրջ. «Դեռևս շար վաղ է վերջնական կարծիք հայտնել երիտթուքների գործունեության մասին, հեղափոխությունն ավարտին չի հասել, և մենք կարող ենք կանխատեսել, որ այն մեզ բազմիցս հնարավորություն կընձեռի իր մասին խոսելու. ցանկանք, որ այն լինի այնպիսին, որ իր մասին մեզ դրականորեն արտահայտվելու տեղիք տա»⁸:

Սակայն երիտթուքների ազգային քաղաքականությունը չի հապաղել ամբողջությամբ ի հայտ բերելու ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ նրանց կիրառած այլապայաց քաղաքականության բուն դիմագիծը, ինչը Պիոնին դրդել է կռահելու «ազադական» գաղափարներ թեականորեն առաջադրած՝ Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած նոր ուժերի քաղաքականության ազգայնամոլ բնույթը: Այդ մասին է վկայում Նայոց ցեղասպանության պարմությանը նվիրված՝ «Նայերի բնաջնջումը. գերմանական մեթոդ, թուրքական գործ», նրա փոքրածավալ, բայց արժեքավոր գիրքը⁹: Այն գրի առել 1916 թ., Օսմանյան կայսրությունում 1915-1916 թթ. ծայր առած՝ արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների և տեղահանությունների անմիջական պապվորության տակ. նա հիմնվելով տարբեր օտար ակնապետների անաչառ վկայությունների վրա՝ ոչ միայն հիմնավորապես բացահայտել է երիտթուքների ցեղասպան քաղաքականության դիմագիծը, անկողմնակալ դիրքերից արժեւորել Նայոց ցեղասպանությանն առնչվող բազում կարեւոր հիմնախնդիրներ, այլ և պախարակել Գերմանիայի խիստ ընդգծված թրքամետ դիրքորոշումն այս հարցում:

Իմաստ ունի նախ անդրադառնալ Ռ. Պիոնի՝ Նայոց ցեղասպանությանը վերաբերող գնահատականներին: Փրանսիացի պարմաբանը համառոտապես անդրադարձներ է կատարում հայերի և թուրքերի միջև դարերից ի վեր ձևավորված փոխհարաբերությունների «ցավալի և արյունոտ» պարմությանը, թուրքերի արելությունը հայերի նկատմամբ պայմանավորում վերջիններիս կրոնով, ինտելեկտուալ գերազանցությամբ, առելորի և արհեստների բնագավառներում ունեցած ավելի բարձր ունակություններով (էջ 13-14): Միաժամանակ նա անավարան ընդգծում է նաեւ հայերի իրավազուրկ կացությունն Օսմանյան կայսրությունում, նշում, որ նրանց հանդեպ կիրառվող կոդապուրը և կոտորածը տեղի էր ունենում օսմանյան փարապետակ պաշտոնյաների հրահանգով կամ առնվազն թողութությամբ (էջ 14):

6 R. Pinon, նշվ. աշխ., էջ 574:

7 Բուրժուական հեղափոխությունների փապարմության մասին տե՛ս Մ. Ա. Բար, Ե. Բ. Շերյակ, Великие социальные революции XVII-XVIII веков, М., 1990, էջ 224:

8 R. Pinon, նշվ. աշխ., էջ XIII:

9 Տե՛ս R. Pinon, La suppression des Arméniens. Méthode allemande – travail turc. Deuxième édition, Paris, 1916 (այստեղ տույն գրքի մեջբերումները՝ շարադրանքի մեջ փակագծերով). Պիոնի այս գրքին Նայոց ցեղասպանության պարմագրության մեջ, ըստ դրա հայերեն թարգմանության (տե՛ս Ռ. Քինոն, Նայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ - թուրքական գործնակերպ, թարգմանեց Նոյարո Չորուրեան, Կ. Պոլիս, 1919), հալանցիկ հայացք են ներել պարմագիրության մի քանի ներկայացուցիչներ՝ իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնելով գլխավորապես Գերմանիայի հակահայկական քաղաքականության վերլուծության վրա. տե՛ս Մ. Կարապետյան, Է. Գեորգյան, Է. Մելքոնյան, Ա. Արզարյան, Նայոց Մեծ եղեռնի պարմության հիմնահարցերը հայ պարմագրության մեջ, Նրեան, 2010, էջ 48-49:

Ի սկզբանե նշենք, որ ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին օսմանյան իշխանությունների պարբերաբար կազմակերպած՝ արեւմտահայության զանգվածային կոտորածները, թեւեւորդ Պինոն **ուղղակիորեն** չի դիպում իբրեւ միասնական գործընթաց, այնուամենայնիվ, հիշարակելով 1894-1896 թթ. եւ 1909 թ. հայկական կոտորածները (էջ 14, 16)՝ փաստում է, որ Միություն եւ Առաջադիմություն կուսակցությունը որդեգրել էր Հայկական հարցին՝ հայերին ոչնչացնելու միջոցով լուծում տալու Աբդուլ Համիդ II-ի կյանքի կոչած փարբերակին (էջ 16): Դրանով իսկ օսմանյան փարբեր վարչակարգերի կողմից հայ ժողովրդի բնաջնջումը նա, փաստորեն, **անուղղակիորեն** ներկայացնում է իբրեւ թե՛ պետական քաղաքականության մակարդակով եւ թե՛ դիվրավորության հիման վրա տեղի ունեցած շարունակական իրադարձություն, որը ցեղասպանության՝ իբրեւ երեւոյթի, հիմնական բաղադրիչներից է:

Սույն գրքում արդեն երկրորդական վարչակարգը Պինոնը համարում է շատ ավելի «ճշող եւ բռնակալական», քան Աբդուլ Համիդի կառավարությունը: Համառոտակի անդրադառնալով 1908 թ. իեղափոխությանը հաջորդած՝ վերջիններիս սին, մասնավորապես «իրավունքի եւ ազատության» վրա հիմնված վարչակարգ հաստատելուն առնչվող հայրարարություններին՝ Պինոնը եզրակացնում է. «Նրանց սրեղծած պատրանքն արագ հողմացրիվ եղավ: Երկրորդական վարչակարգը... նեղվեց բացառապես մահմեդական, կենտրոնացնող եւ թուրքական քաղաքականության գիրկը» (էջ 15): Ըստ նրա շարադրանքի տրամաբանության՝ կարելի է հավաստել, որ այս միանգամայն իրատեսական հետեւությանը նա հանգել է՝ ելնելով գլխավորապես «1909 թ. Ադանայի կոտորածի» փորձից, որի պատասխանարվությունը, ի դեպ, իրավացիորեն բարդում է՝ դրանով իսկ իրենց հայապոյաց քաղաքականության էությունն անմնացորդ բացահայտած երկրորդների վրա (էջ 16):

Արեւմտահայության բնաջնջման գործում երկրորդական վարչակարգի ունեցած վճռորոշ դերի բացահայտման խնդրում Պինոնի գնահատականները հարու են եւ անողոք: Նշելով 1912-1914 թթ., մասնավորապես բալկանյան պատերազմների ժամանակաշրջանում, Օսմանյան կայսրությունում արեւմտահայության հանդեպ իրագործված բռնությունների՝ կողոպուտների, սպանությունների, բռնի կրոնափոխության, կանանց առեւանգման մասին, նա ոչ միայն բացահայտում է հայ ժողովրդի ոչնչացման փարատեսակ եղանակները, շարունակական բնույթը, այլեւ մոռացության չի մարնում եւրոպական տրեությունների միջամտության դրական հետեւանքները, ինչը խոչընդոտել է հայերի բնաջնջման գործընթացի ծավալումը այդ փարիներին: Արդյունքում նա հանգում է միանգամայն ընդունելի հետեւության՝ փաստելով, որ Հայկական հարցին թուրքական եղանակով «լուծում տալու», այն է՝ արեւմտահայության ցեղասպանության, ամենաուպարավոր առիթն օսմանյան կառավարությանն ընձեռվել է Առաջին աշխարհամարտի բռնկման իսկ պահից (էջ 9): Այդուհանդերձ, արձանագրելով սույն անհերքելի փաստը (էջ 9, 16), նա ձեռնպահ է մնում Հայոց ցեղասպանության պարճառների, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության փարածքային ամբողջականության պահպանումն ապահովագրելու՝ օսմանյան փարբեր վարչակարգերի ցանկության մեկնաբանությունից, որոնք նրա համար, հավանաբար, դեռեւս եղել են անըմբռնելի:

Փոխարենը, ըստ բազում փաստերի՝ Պինոնը հիմնավորապես բացահայտում է հայ ժողովրդի ոչնչացումը երկրորդական վարչակարգի կողմից պետական քաղաքականության մակարդակով եւ կանխամրածվածության հիման վրա, ինչը նրա մտրեցման անժխտելի առավելություններից է. «Երբ խոսքը վերաբերում է կոտորածներին..., - գրում է նա, - Կոստանդնուպոլսի կարգադրություններին անշեղորեն հնազանդվել են: Իշխողների պատասխանարվությունը, այսպիսով, կատարյալ է եւ աններելի» (էջ 18-19): Միաժամանակ նա չի

անտեսում կապարածուների դերակապարությունը, որոնց ջանադրությունը, ինչպես նշում է, երբեմն գերազանցել է վերադասների ցանկությունը (էջ 19):

Երիտթուրքական կառավարության հայապայաց քաղաքականությունը Պիոնը մերկացնում է նաև 1914 թ. ձեռնարկված գորահավաքի մանրագնին քննարկման հիման վրա, որն արեւմտահայության հանդեպ կիրառել է «անօրինական եւ ճնշող», «կամայական» միջոցառումներ, գորակոչելով փաստության քառասունութ տարեկան փղամարդկանց՝ գիտակցաբար խախտելով երկրում գործող՝ միայն քսանից մինչև երեսունհինգ տարեկան քրիստոնյա հայափակների գորակոչը նախատեսող օրենքը: Միաժամանակ նա փաստում է «գորակոչված» հայազգի փղամարդկանց զենք չհարկացնելու, սոսկ ամենաժանր աշխատանքներ կատարելու համար նախատեսված աշխատանքային շոկափններում նրանց ընդգրկելու իրողությունները (էջ 20-21): Դրանով հեղինակը բացահայտում է հայ բնակչությանը մարտունակ փղամարդկանցից զրկելու հարցում կառավարության դրսևորած վճռականությունը եւ հանգում փրամաբանական հետեւության. «Դժվար է ասել, թե արդյո՞ք այս դժբախտները զինվորներ էին, որոնց գորակոչել էին՝ երբեւէ նրանց վստահությունը շահելու համար ոչինչ չարած հայրենիքը պաշտպանելու նպատակով, թե պատանդներ, գրեթե դատապարտյալներ» (էջ 21):

Այդուհանդերձ, Պիոնի հիմնական նպատակը թե՛ 1915-1916 թթ. փողի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների համայնապատկերի ուրվագծումն է եւ թե՛ դրանց պատասխանատվությունների առավել հիմնավոր դիմագերծումը: Այս խնդրում նրա նախընտրած մարտավարությունն ինքնավերջ է, քանի որ Մեծ եղեռնին առնչվող մանրամասները նա գերադասում է ներկայացնել անաչառ ականաբանների վկայություններից կատարված ընդարձակ քաղվածքների միջոցով: Նամոզված, որ «այս սարսափների եւ զարհուրանքների փաստաբաններին դեմհանդիման՝ հարկ է խոսքը փրամադրել ականաբան վկաներին» (էջ 30), հեղինակը հղում է կայսրության տարբեր վայրերում փողի ունեցած կոտորածների՝ գլխավորապես այլազգի ականաբանների հուշերը, որոնց թվում են Խարբերդում եւ Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոսները, գերմանական Կարմիր Խաչի նորվեգուհի բուժքույր Ֆլորա Յարլսբերգը, գերմանական տարբեր ամսագրերում տպագրված վկայությունների անհայտ հեղինակները եւ այլք (էջ 28-58), խուսափելով նրանց հաղորդած անկողմնակալ փողեկությունների վերաշարադրումից:

Պիոնն իր առջեւ խնդիր է դնում ըստ նշված սկզբնաղբյուրների վերլուծել Մեծ եղեռնի առանձնահատկությունները եւ տալ այն իրականացնողների անկողմնակալ գնահատականները, ինչը շատ ավելի արժեքավոր է: Ելնելով ականաբանների վկայություններում արձանագրված հավասարի փողեկություններից՝ նա շեշտում է գլխավորապես օսմանյան պետության կողմից կազմակերպված հայկական կոտորածների կանոնավոր եւ հետեւողական բնույթը, առաջնությունն այս հարցում հարկացնելով ոչ թե թուրք բնակչության՝ հայերի նկատմամբ դրսևորած վայրագության մոլուցքին, այլ երիտթուրքական կառավարության ղեկավար դերին. «Գործողությունը սկսվում է գյուղերում փակցված կառավարական ծանուցագրի հիման վրա. Կոտորանքապաշտի հրահանգները հասնում են բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, իսկ նրանց միջոցով կատարածություններին... Ամեն ինչ փողի է ունենում սարսափելի հաջորդականությամբ», – եզրակացնում է նա (էջ 59)՝ բացառելով հայկական կոտորածների հարցում պատահականության հնարավորությունը:

Ֆրանսիացի պատմաբանը թեւեւ ամբողջությամբ, ինչպես վերը նշվեց, շրջանցում է Մեծ եղեռնի պարճառների բացահայտումը եւ քննարկումը, այդուհանդերձ, չի անտեսում երիտթուրքների որդեգրած՝ թուրքիզմի գաղափարախոսության հիման վրա հայ ժողովրդի բնաջնջման փաստը (էջ 12): Նիմք ընդունելով հեղինակի շարադրանքը՝ կարելի է հավաստել, որ նա

ոչ միայն խորամուխ չի լինում թուրքիզմի գաղափարախոսության մեկնաբանության առեջքներում, այն չի դիտարկում իբրև արեւմտահայության եղեռնի հիմնական պատճառներից, այլև չի բացահայտում դրա եւ հայ ժողովրդի ողբերգության առանձնահատկությունների միջև առկա պատճառակցական, փոխադարձ եւ սերտ կապը: Այդուհանդերձ, նրա իսկ թվարկած փաստերն անուղղակիորեն եւրոպական հանրության սեփականությունն են դարձրել թուրքիզմի գաղափարախոսության հիմնական բաղադրիչները, որոնցով պայմանավորված էին արեւմտահայության բնաջնջման յուրահատկությունները: Պինոնը, օրինակ, թուրքիզմի գաղափարախոսությունը համարում է «հայերի սարսափելի տեղահանությունների պատճառը» (էջ 16), որոնց իր պատմումում հապկացնում է նշանակալից տեղ:

Հայերի զանգվածային տեղահանությանն առնչվող՝ կառավարության կայացրած որոշումը¹⁰ նա իրավամբ դիտում է իբրև երիտթուրքերի ձեռնարկած կանխամտածված քայլ, որի ընդունումը մեկնաբանում է, դրա համար ունենալով բոլոր իրավունքները, ռազմաճակատում դաշնակիցների կրած անհաջողություններով: «Իրենց չարագուշակ ծրագրերի իրականացման համար երիտթուրքերը սպասում էին միայն նպատարավոր առիթի», – նշում է նա (էջ 27): Ըստ այդմ՝ Պինոնը Հայոց ցեղասպանության իրականացման փորձեր եղանակների թվում մեծ տեղ է հապկացնում արեւմտահայության զանգվածային տեղահանությանը, մանրամասնելով հայերից բաղկացած քաղաքացիների գումարումը նշված ժամին եւ վայրում, ավարի իրենց բաժինը յուրացնելու ծարավի քուրդ ելուզակներին եւ ավազակներին նախապես տրված հրահանգները՝ հերթական անգամ հավաստելով պետական պաշտոնյաների ղեկավար դերը Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում:

Նարկ է չանդեսել՝ Պինոնի ուշադրությունից չեն վրիպել նաեւ թուրքիզմի գաղափարախոսությամբ պայմանավորված այլ էական հանգամանքներ եւս, ինչպիսիք են նրա թվարկած՝ Բոսնիայի եւ Մակեդոնիայի վարարանդի մահմեդականներին իբրև գաղութաբնակներ սպանված հայերի տներում բնակեցնելու, հայ կանանց եւ որբերին բժշկական քննության ենթարկելուց հետո կանոնավոր ձեռով թուրքերին բաշխելու, որբերի մի մասին՝ մահմեդականների համար նախատեսված մանկատներին հանձնելու եւ քրիստոնյաներին՝ որբացած մանուկների ճակատագրով հետաքրքրվելու արգելման իրողությունները (էջ 59-60): Այս հանգամանքները, որոնք Հայոց ցեղասպանությունն էականորեն զանազանում են փորձեր ժողովուրդների (մասնավորապես՝ միայն մահվան դատապարտված հրեաների) ցեղասպանություններից, ակնբախտորեն վկայում են հայ ժողովրդի՝ թուրքիզմի գաղափարախոսության հիման վրա տեղի ունեցած բնաջնջման մասին, գաղափարախոսություն, որը նախապեսում էր Օսմանյան կայսրության փարածքի մաքրագարողուն այլազգի հպատակներից, այդ թվում բոլոր ժողովուրդների ձուլման, այն է՝ յոթնացման եղանակով: Ըստ այս ամենի՝ Պինոնը հանգում է միակ հնարավոր հետեւության. «Այսպիսին է հայ ժողովրդի համատարած բնաջնջումը, որին հետամուտ էին՝ մահվան կամ բռնությամբ իսլամի կրոնափոխելու միջոցով» (էջ 61, 71): Փաստելով նաեւ Հայոց ցեղասպանության գործընթացի հարաբերումը 1916 թ.՝ նա մատնանշում է հայ ժողովրդի ոչնչացման շարունակումը տեղահանության քուղի տակ (էջ 71), ինչը համահունչ է ցեղասպանությունը դատապարտող՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր նախաշրջանի՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործության

¹⁰ Նշենք, որ թեւ արեւմտահայության տեղահանության մասին օրենքն օսմանյան նախարարների խորհրդում ընդունվել է 1915 թ. մայիսի 14/27-ին, Պինոնը, սակայն, այս հարցում, ինչպես եւ իր ֆրանսիացի ժամանակակիցներից ոմանք (Ա. Բարբի, Է. Դումերգ), թույլ է տվել անճշտություն՝ այն թվագրելով 1915 թ. մայիսի 20-ով (նույնիսկ 2-ով): Այդ մասին տես Վ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 344-345:

կանխարգելման և դրա համար պարբերական մասին» կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածի երրորդ կետին¹¹, ըստ որի՝ փողախառնությունները հարկ է դիտել իբրեւ ցեղասպանություն:

Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի համարարած ոչնչացման հետեւանքների առնչությամբ, Պինոնը՝ համոզված, որ «թուրքի համար, կառավարման արվեստը հանգում է ավերման», և հաշվի առնելով հայերի ունակություններն ու մրավոր կարողությունները՝ արձանագրում է. «Նարյուր հազարավոր հայերի կոտորածը կործանեց Ասիական Թուրքիայի ամբողջ արդյունաբերությունը և առեւտուրը»¹²: Այս եզրակացությամբ նա ի ցույց է դնում Օսմանյան կայսրության համար հայ ժողովրդի բնաջնջման խիստ բացասական հետեւանքները:

Պինոնն ուշադրությունը բեռնում է նաև արեւմտահայության փողախառնությանը հաջորդած շատ այլ իրողությունների, այդ թվում պետության կողմից և հոգուր պետության՝ ոչնչացված և փողախառնված հայերի սեփականության և անշարժ գույքի բռնագրավման վրա, սոսկ ակնարկելով, սակայն չմատչանալով, 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ին Բարձր Դռան ընդունած՝ 11 կետից բաղկացած, «Այլ վայրեր փողախառնված անձանց ունեցվածքներին, պարբերներին և հավաքարմագրերին վերաբերող նախնական օրենքը»¹³, ինչն ինքնին հավասարում է պետական մարմինների անմիջական մասնակցությունն արեւմտահայության ունեցվածքի անթաքույց կողոպուտին:

Պակաս կարեւոր չեն Պինոնի անդրադարձները՝ Նայոց ցեղասպանության պարմագրության ժխտողական ուղղության ներկայացուցիչների կողմից՝ ԺԹ. դարի 90-ական թվականներից առ այսօր, բազմիցս շահարկված հայկական ապստամբության վարկածին, որոնք պայմանավորում են նրա մոտեցման այժմեականությունը: Այս խնդիրն ուղղակիորեն առնչվում է արեւմտահայության բաղձանքներին, ուստի օրինաչափ է, որ դրանք եւս չեն վրիպել հեղինակի ուշադրությունից: Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերին դիտելով իբրեւ «բավականին ուժեղ ազգային և քաղաքական խմբավորում»՝ Պինոնն արձանագրում է նրանց՝ բուն կայսրության տարածքում վարչական ինքնավարություն ձեռք բերելուն հանգող միակ ցանկությունը, որի իրականացման պարագայում հայերը կարող էին դառնալ «առաջադիմության խմորիչ և քաղաքակրթության օջախ»¹⁴: Իր հիմնական հետեւությունը նա հիմնավորում է եւրոպական պետությունների՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակի բարելավմանն ուղղված բարենորոգումների իրականացման նպատակ հետապնդող միջամտությամբ, ուշադրություն դարձնելով, մասնավորապես 1912-1914 թթ. այս ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումներին: Ուստի 1912 թ. Նայկական հարցի հանդեպ մեծ տերությունների ցուցաբերած հետաքրքրության նոր ալիքի վերհանման կապակցությամբ նա անվարան մատնանշում է «հեղափոխական ցանկացած մարտավարությունից» հայերի հրաժարման փաստը (էջ 8): Նա, թեև չի ժխտում նույնիսկ Առաջին աշխարհամարտի բռնկումից հետո հայ ժողովրդի համակրանքը Անտանտի տերությունների նկատմամբ, այդուհանդերձ մանրամասնում է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերը, չնայած պատերազմի սանձազերծումից ի վեր կառավարության՝ նրանց հանդեպ կիրառած ապօրինի և կեղեքիչ

11 Skn "Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества". Документы и комментарий, т. 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментарий доктор юридических наук, профессор Ю. Г. Барсегов, М., 2002, էջ 29:

12 R. Pinon, La suppression des Arméniens, p. 74.

13 Անդ, էջ 60: Օրենքի բնագիրը տես Ա. Պեղեղյան, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը Ֆրանսիական արևիկներում (1914-1918), հ. I: Փաստաթղթերի ժողովածու, Ֆրանսերենից թարգմանեց՝ Վարուժան Պոդոսյան, Երևան, 2005, էջ 107-109:

14 R. Pinon, նշվ. աշխ., էջ 6:

միջոցառումներին, պահպանել են, այդուհանդերձ, իրենց նվիրվածությունն օսմանյան պետությանը (էջ 20-21): Նրա եզրահանգումներից մեկը միանգամայն ընդունելի է եւ օրինաչափ. «Չնայած այդչափ տագնապալի նախանշաններին եւ կամայական գործողություններին, Հայաստանում ապարամբություններ տեղի չեն ունեցել» (էջ 22):

Արեւմտահայերի կազմակերպած դիմադրական շարժումները Պինոնը մեկնաբանում է նրանց նկատմամբ 1914 թ. դեկտեմբերից ի վեր կիրառված հանցափորձերով եւ կոտորածներով, որոնք նրանց դրդել են կայսրության տարբեր բնակավայրերում (Վանում, Զեյթունում, Մուշում եւ այլուր) դիմելու ինքնապաշտպանության. «Ամենուր, այս տեղական դիմադրությունները մարդկանց (որոնց հայրենի էր իրենց մահվան դատապարտված լինելը) օրինական պաշտպանությունները, ճնշվեցին աղյան մեջ», - նշում է նա (էջ 23):

Չնայած իրականությանն ամբողջությամբ համապատասխանող տարաբնույթի արժանահավատ փաստերի վկայակոչմանը եւ դրանցից բխող իրավասական նշված հետևություններին, Պինոնը հայտնում է սակայն նաեւ մեկ այլ, դրանց հակասող կարծիք, ըստ որի՝ «խիստ դժվար է ճշգրտորեն» սահմանել պատասխանատվությունների բաժինն առ այն, թե արդյո՞ք առաջին կոտորածը հաջորդել, թե նախորդել է դիմադրություններին: Ըստ նրա՝ այդ մասին վերջնական կարծիք հայտնելը դժվար է, քանի որ, ինչպես նա է մեկնաբանում, տարաբնույթ իրադարձությունները եղել են այնքան կապակցված եւ ինքնաբերական, որ «պարմությունը չի կարողանա դրանք սահմանագրել» (էջ 23-25): Պինոնն ամենեւին չի հանդիմանում հայերին՝ ջանալու համար «որոշ վայրերում կանխարգելել դահիճներին», միաժամանակ սակայն չի կարծում, որ որեւէ մեկն իրավասու է փորձելու պատերազմական գործողությունների ժամանակ ապարամբությունները ճնշելու հարցում թուրքերի պահվածքից, քանի որ դիմադրական շարժումները կարող էին ռազմաճակատներում նպաստել նրանց թշնամիների առաջընթացին:

Նման հակասական մեկնաբանությունները, հավանաբար, պայմանավորված են եղել դեռեւս առավել սուրճ տեղեկությունների բացակայությամբ: Այնուամենայնիվ, քննարկվող խնդրի շուրջ իր ունեցած տեղեկատվության շրջանակում անկողմնակալ եւ անշահախնդիր մոտեցում ցուցաբերող Ֆրանսիացի պատմաբանն անվերապահորեն փաստում է, որ «ապարամբություններն անգթորեն ճնշվել եւ մի ամբողջ անմեղ ժողովրդի կանոնավոր եւ բարբարոսական ոչնչացումը միմյանց հետ որեւէ առնչություն չունեն» (էջ 27): Արդյունքում, նրա վերջնական եզրակացությունը հնչում է իբրեւ դատավճիռ. «Երիտթուրքերի վարչակարգն ամբողջությամբ պատասխանատու է «Հայաստանի սարսափների» համար..., ոչինչ չի կարող ներել գորակոչված հայերի սպանությունն իրենց գինակիցների կողմից, երեխաների, ծերունիների կոտորածը, վերապրածների բռնի կրոնափոխությունը, կազմակերպված կոդուպտը, ինչպես նաեւ այն զարշանքները, որոնց նկարագրությունից գրիչը խույս է տալիս եւ որոնք հարկ կլինի՝ հանուն մարդկության պատվի, ջնջել պարմության էջերից» (էջ 61):

Սույն հարցին շաղկապվում են երիտթուրքերի պարագլուխների՝ արեւմտահայության բնաջնջման շուրջ տված մեկնաբանությունները, որոնք եւս Պինոնը դարձրել է քննարկման նյութ: Նա հղում է Թալեաթի՝ գերմանական «Բեռլինի Թագերաթ» լրագրի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցը, որի ընթացքում վերջինս հայտարարել է, թե իբր հայերի վտարումն իրենց երկրից (իմա՝ Հայաստանից) եւ Կոստանդնուպոլսից ու նրա արվարձաններից, բխել է ռազմական անհրաժեշտությունից, իսկ տեղահանությունների ընթացքում որոշ թուրքական պաշտոնյաների թույլ տված չարաշահումները նրան պարճառել են ավելի քան մեկ անբուն գիշեր: Պինոնը հողմացրիվ է անում Թալեաթի «կեղծավոր» ափսոսանքներն ու մեկնաբա-

նությունները՝ մալմանշելով հայերի ոչնչացմանը խոչընդոտելուն միտված նրա կրավորական դիրքորոշումը (էջ 62-63): Եթե հաշվի առնենք, որ ցեղասպանության պատմության կեղծարարները՝ արեւմտահայության տեղահանությունները հիմնավորելու համար հեղափոխում բազմիցս վկայակոչել են Թալեաթի առաջադրած միեւնոյն սին թեզերը¹⁵, ապա ավելի քան ակնհայտ կդառնա այս խնդրի շուրջ Պիոնի՝ իրադարձության այլազգի եւ անաչառ ժամանակակցի, վերլուծական, քննադատական մոտեցման նշանակությունը եւ արդիական հնչելությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Ֆրանսիայում լույս ընծայված՝ Նայոց ցեղասպանությանը նվիրված պատմագիտական աշխատություններին խիստ բնորոշ է ընդգծված հակագերմանական միտումը¹⁶: Պիոնը բացառություն չի եղել, ուստի օրինաչափ է, որ նրա շանթերը չեն շրջանցել Անտանտի տերությունների գլխավոր ախույանին՝ Գերմանիային, որի արտաքին ագրեսիվ քաղաքականությունը ենթարկել է անողորմ քննադատության թե՛ լայն առումով եւ թե՛ խոսքը մասնավորեցնելով Նայկական հարցում գերմանական ղեկավար շրջանակների արգահատելի դիրքորոշման վերաբերյալ:

Լինելով դիվանագիտության պատմության մասնագետ, Ի. դարասկզբին Գերմանիայի լայնածավալ արեւելյան քաղաքականության հարցում ունենալով հիանալի կողմնորոշում՝ Պիոնը՝ Նայկական հարցում վերջինիս դիրքորոշումն ընդգրկել է ոչ միայն Մերձավոր Արեւելքում նրա զավթողական նկրտումների, այլեւ վարած արտաքին քաղաքականության ընդհանուր համատեքստում: Կասկած չգրածելով երիտթուրքերի կողմից Մեծ եղեռնի սանձազերծման խնդրում Գերմանիայի կրած «բարոյական պարասխանաբանություն» շուրջ (էջ 4, 13)՝ նա գերադասում է Օսմանյան կայսրության դաշնակցի՝ արեւմտահայության համար ճակատագրական հետեւանքներ ունեցած քաղաքականությունը պարճաբանել գերմանացիների «քաղաքական շահախնդրությամբ», քանի որ վարչական ինքնավարության ձգտող հայերը կարող էին խոչընդոտել նրանց հիմնական նպատակների իրականացմանը՝ կապված Օսմանյան կայսրության փրամքում տնտեսական եւ քաղաքական գերիշխանություն հաստատելու հետ (էջ 4-6): «Գերմանացիների շահերը հիանալիորեն ներդաշնակում էին թուրքերի դարավոր արելությունների հետ» (էջ 13), - նկատում է նա: Այս հանգամանքներն են պայմանավորում նրա գրքի՝ «Գերմանական մեթոդ, թուրքական գործ» խորագրի ընտրությունը:

Անդրադառնալով հայ ժողովրդի բնաջնջման ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանացի պաշտոնյաների եւ զինվորականների հանցավոր վարքագծին՝ Պիոնը հիմնավորապես բացահայտում է նրանց թե՛ կրավորական պահվածքը եւ թե՛ ուղղակի մասնակցությունը տեղի ունեցող կոտորածներին եւ ըստ փաստերի՝ հանցում տրամաբանական հետեւության, որ ցանկացած վայրագություն կատարվել է գերմանացի սպաների աչքի առջև, նրանց համաձայնությամբ կամ ուղղակի մասնակցությամբ (էջ 23, 64):

Առավել մեթոդաբանորեն Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված գերմանացի դիվանագետներին տված նրա գնահատականները: Պիոնը պախարակում է, մասնավորապես փառքեր վայրերում՝ Նալեպում, Ուրֆայում եւ այլուր գործող գերմանացի հյուպատոսներին՝ կոտորածներին ունեցած գործուն մասնակցության համար, որոնք չեն զլացել քաջալերելու մարդասպաններին եւ նույնիսկ ուղղորդել են նրանց (էջ 64): Խոսքը մասնավորեցնելով

15 Stén opինակ՝ **P. Loti**, Les massacres d'Arménie, Paris, 1918. **E. Z. Karal**, Armenian Question, Ankara, 1975. **S. R. Sonyel**, Displacement of the Armenians. Documents, Ankara, 1978. Facts from the Turkish Armenians. **P. A. Moser**, Arméniens, où est la réalité? Saint-Aquilin-de-Pacy, 1980. **E. Uras**, The Armenians in History and the Armenian Question, Istanbul, 1988:

16 Stén Վ. **Պողոսյան**, նշվ. աշխ.:

Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Հանս Վանգենհայմի թրքամեր դիրքորոշման վերաբերյալ՝ նա ըստ փաստերի բացահայտում է նրա վարքագծի առանձնահատկությունները: Նախ կռահելով, որ Վանգենհայմը եղել է ընդամենն իր պետության քաղաքականության իրականացնող Օսմանյան կայսրությունում, Պինոն առաջին հերթին անարգանքի պյունին է գամում գերմանական կառավարությանը՝ նշելով, որ թեպետ դեսպանն իր մարդկային պարզքն է համարել փողեկացին իր պետության ղեկավար շրջանակներին օսմանյան կառավարության չարագուշակ ծրագրերի մասին, վերջինս այդուհանդերձ «պահպանել է լուրջություն կամ հավանություն փվել» այն ամենին, ինչ փողի էր ունենում (էջ 63): Ուշագրավ է նաև նրա հաղորդած փողեկություններից մեկը, ըստ որի՝ Վանգենհայմը հայցել է իր կառավարության միջամտությունը՝ կոտորածներին վերջ տալու, սակայն նրա խնդրանքին ոչ մի պատասխան չի հեղծել (էջ 65): Ուստի նա փաստում է դեսպանի ոչ այնքան բարեհաճ վերաբերմունքը մահվան դատապարտված հայ ժողովրդի նկատմամբ, որը գերմանացի փառքեր հյուպատոսներից օր առ օր սրանալով հավասարի փողեկություններ կայսրության փառքեր վիլայեթներում իր պտրադասների «աչքի առջև փողի ունեցած մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման մասին», ոչինչ չի արել այդ նողկալի արարքները կանխարգելելու կամ նույնիսկ դրանք մեղմացնելու համար:

Պինոն ծաղրում է Գերմանիայի կանցլեր Բեթման-Հոլվեգին ռայխսթագում հայտարարելու համար, թե գերմանացիները վերակենդանացրել են Թուրքիան: Ըստ նրա մեկնաբանության՝ իրականությունը բոլորովին այլ պարկեր է ի հայտ բերում. Գերմանիան շահագործել է Օսմանյան կայսրությանը՝ դրանից օգուտներ քաղելով սոսկ իր համար, այդ երկիրը հասցրել կործանման եզրին, իսկ Թուրքիայի «վերակենդանացումը գերմանական եղանակով հանգեցրել է կոտորածի, կողոպուտի և գողության» (էջ 73):

Ըստ այս ամենի, օրինաչափ ենք համարում դեռևս 1919 թ. Կոստանդնուպոլսում Պինոնի գրքի լույս ընծայումը հայերեն թարգմանությամբ. հավանաբար, Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած քաղաքական նոր ուժերի կողմից 1919 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին կազմակերպված երիտթուրքերի պարագլուխների դատապարտության¹⁷ արդյունքում¹⁸:

Միանգամայն ակնհայտ է նաև, որ թե՛ երիտթուրքերի ցեղասպան և թե՛ Գերմանիայի թրքամեր քաղաքականությունը հիմնավորապես անարգանքի պյունին գամող Ռենե Պինոնի գիրքը, առավել եւս Հայոց ցեղասպանության արժանահավատությունը ժխտող պարմագիպական ուղղության ներկայացուցիչների գործադրած գուր ճիգերի լույսի ներքո, պահպանում է իր այժմեականությունը: Ուստի փողերիս հեղինակի համոզմամբ, Մեծ եղեռնի հարյուրամյա փառելիցին ընդառաջ, նպատակահարմար է սույն գրքի վերահրապարակումը ֆրանսերենով:

17 Այդ մասին փեն «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատապարտության փաստաթղթերի». առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տ. Փափազյանի, Երևան, 1988:

18 Ռ. Բինոն, նշվ. աշխ.: Համեմատության կարգով նշենք, որ նույն ժամանակահատվածում Կոստանդնուպոլսում ամբողջությամբ կամ մասամբ լույս են տեսել նաև օգար այլ հեղինակների՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մի շարք արժեքավոր գրքերի հայերեն թարգմանությունները, ինչը, անշուշտ, չէր կարող պարահականություն լինել: Տեն օրինակ՝ «Ամերիկեան դեսպան Սյո. Մօրկոնթաուի յիշարակները և հայկական եղեռնի գաղտնիքները», թարգմանիչ՝ Ենովք Արմեն, Կ. Պոլիս, 1919. Ա. Մանդելսթամ, Օսմանեան կայսրության ճակատագիրը, առաջին մաս, «Երիտասարդ թուրքերը պարբերազմեն առաջ», թարգմանեց Միքայել Շամբանճեան, Կ. Պոլիս, 1919. Հայաստանի ջարդերը: Գաղտնի փողեկազիր փոթք. Եօհաննես Լեփախուսի, թարգմանեց Միքայել Շամբանճեան, Կ. Պոլիս, 1919: